

УДК 811.161.2' 271:94(477)

**ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ДІАХРОННОМУ
СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОМУ АСПЕКТІ
(НА МАТЕРІАЛІ НАУКОВОГО ДИСКУРСУ
XIX ст. – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XX ст.)**

Ірина Фаріон

*Національний університет
„Львівська політехніка”,
Кафедра української мови,
вул. Карпінського 2/4, 79000 Львів, Україна
тел. 0 322 2582675*

Уперше здійснено аналіз наукових досліджень з історії української (руської) мови (XIX – першої чв. XX ст.) у контексті діахронної соціолінгвістики. Висвітлено та сформульовано основні теоретичні засади історії української мови у діахронному соціолінгвістичному аспекті, що полягають у провідній і визначальній ролі мови у час бездержавного існування української нації.

Ключові слова: історія української (руської) мови, діахронна соціолінгвістика, мовна та мовно-етнічна (національна) свідомість.

Діахронна соціолінгвістика в українському мовознавстві ще не мала системного практично-теоретичного опрацювання, хоч спорадичне використання її прийомів у дослідженнях з історії української літературної мови та соціолінгвістики незаперечне. Маємо на меті простежити історію перших паростків несистемних діахронних соціолінгвістичних ідей, писаних на матриці історії мови, і сформулювати основні засади її діахронного соціолінгвістичного вивчення. Під діахронною соціолінгвістикою розуміємо *„розділ соціолінгвістики, що досліджує кореляцію питома мовних та позамовних параметрів у динаміці. Діахронна соціолінгвістика встановлює зв'язки між фактами історії мови і фактами історії суспільства, де функціює конкретна мова, себто кореляційні відношення між динамікою мовного розвитку і тими соціальними історичними і культурними змінами, які характеризують еволюцію цього суспільства та його інститутів”* [ССТМ, с. 59].

Трагування історії української мови крізь призму спорадичних ідей діахронної соціолінгвістики сягає першої чверті XIX ст. і пов'язане з діяльністю галицького граматаста, педагога та священика Івана Могильницького. Його розвідка „Відомість о Рускомъ Языці” (1822 р.) містить першу історичну лінгвістичну соціоаналітику, вписану в низку мовно-політичних запитань. Чому така давня і славна руська мова вийшла з ужитку? Чому розмовляють нею хіба що прості люди, дрібна сільська шляхта і духівництво грецького обряду? Чому занедбана літературна українська мова, якою написано низку історичних праць? Автор сам дає основну відповідь на ці запитання: у результаті утисків та зневаги русинів з боку поляків українська шляхта стала зрікатися власного роду й соромитися мови своїх батьків: *„Пришло было до того, же родовитые Русины власного племени запиралися и мовы отцей своихъ встыдаться почали”* [3, с. 24].

Іван Могильницький був першим ученим, хто обґрунтував самостійність української мови супроти церковнослов'янської, польської та російської мов на тлі складних суспільно-історичних обставин колонізації Галичини Польщею, а відтак Австрійською імперією і вивів соціолінгвістичну та соціоісторичну формулу буття мови і народу: *Доля мови – це доля народу: „Доля языка руского подъ панованемъ полскимъ ажъ до упадку Королевства полского неразділна была от доль народа руского”* [3, с. 24]. Водночас особлива заслуга цього вченого полягала у власне прикладній соціолінгвістичній роботі: запровадження руської мови у систему початкового шкільництва Галичини, всупереч ухвалам львівського крайового уряду 1816, 1818 рр., що, вважаючи цю мову за „необроблену говірку”, вимагав провадити навчання польською мовою. Створення Іваном Могильницьким катехизму та букваря для парафіяльних шкіл лише утвердило ідею функційного розширення української мови [4, с. 402–403, 406].

Згодом думку подвижника про „внутрішню силу” народної мови та її вищість над усіма суспільно-історичними перипетіями розгорнув Яків Головацький у праці „Розправа о язъци южнорускомъ и его наричіяхъ” (1849 р.): *„Така то сила руского языка, рускои народности, такъ глубоко она въ народі вкоренена, такъ сильно розростається и дійствує; не чудножь, що помимо тилько нещастій і незгодинъ на Руси, рѣдъ рускій такій многочисленній. Велике призначенъє має нашъ народъ, коли го промысль Божій такъ заховує и благословить!”* [2, с. 50]. На жаль, цей учений у швидкому часі післяреволюційних подій відступився від своїх прогресивних поглядів щодо розвитку та призначення української мови, проте на ту пору – це була промовиста світлина мовного світобачення у середовищі галицької інтелектуальної еліти. Підтверджує це провідна присутність соціолінгвістичної проблематики на соборі руських учених 1848 року за такими основними напрямками: подальший шлях розвитку руської мови у нових післяреволюційних політичних обставинах у складі Австрійської імперії; потреба функційного розширення руської (української) мови, зокрема в освітньо-навчальній царині; відмежування руської (українською) мови від церковнослов'янської, польської та російської мов; створення граматики та іншої підручної літератури з руської (української) мови і руською (української) мовою. На загал ця злободенна проблематика просякнута внутрішньою контрверсійністю, що, без сумніву, заповільнювало виростання української мови у її праві утверджувати ідентичність українців. Перебуваючи у полоні «святоруської», себто церковнослов'янської мови і в політичному тяжінні до москвофільства як способу дистанціюватися від тривалої колонізації, собор учених, попри те, за реальний здобуток мав рішення про вживання *„того языка, якимъ народъ говорить”*, про використання кирилиці та гражданки та необов'язкове запровадження деяких правописних правил [5, с. 54].

Чи не найкраще про складність цієї соціолінгвістичної ситуації висловився учасник собору, голова Головної Руської Ради Михайло Куземський, зауваживши на ментальній причині ухвалення і повільного втілення рішень щодо розвитку української мови: *„Закидали намъ, що мова наша еще не обрѣлена, а про тоє и неспособна, щобъ въ нѣй вже теперъ высшіи науки преподавати! [...] Всі смо виділи, що ся знайшла и интеллигенцію, и що мова наша добре и високо вырѣлена [...]. Кобысьмо давнійше до того познанья були прійшли, не бувъ бы ся нікто важив намъ закидати, що не маємо вырѣленои мовы, що не маємо світлыхъ мужей”* [цит. за 5, с. 57–58].

Серед учених другої половини XIX ст. виняткове місце в суспільно-історичному трактуванні мовного розвитку посідає Іван Франко. В основі його роздумів про соціоісторію руської мови – ідейно-філософське та суспільно-політичне тло часу. Мислитель періодизує українську мову відповідно до суспільної епохи, а точніше, його візія кожної суспільної епохи і є мовою. Франкове бачення мовного функціонування доби

Руси зосереджене на основних фокусах мовно-суспільного життя: від аналітики ідеологічно-релігійного та культурного підґрунтя до порушення і розкриття таких проблем, які й досі деякі дослідники трактують неоднозначно й упереджено, як-от: авторство кирилиці та існування докириличного письма; суспільного співжиття двох літературних мов – церковнослов'янської та руської (літературної давньоукраїнської мови) – та сфери їхнього функціонування; мови окремих пам'яток того періоду.

Окремого значення вчений надає трактуванню привнесеної „християнської догматики”, що, на його думку, попри непримиренність із іншими системами цінностей, не викорінилася з нашого народу «*давніх гуманних звичаїв*» і не допровадила „*до тих безумств, забобонів та кривавих злочинів, якими таке багате було тогочасне християнство Західної Європи*” [16 т. 40, с. 116–117].

Мовне життя Руси Іван Франко означив промовисто: „*Щодо язика була відразу двоїстість*” [16 т. 40, с. 68–69]. На сьогодні різні дослідники вкладають це явище у різні терміни: різностильового функціонування давньоруської мови [8, с. 12; 12, с. 117–118] та функціонування двох літературних писемних мов [7, с. 21–31; 1, с. 8–11]. Цю язикову „*двоїстість*” Франко відобразив у подекуди конотованих термінах: „*церковнослов'янська*” [16, с. 40], „*старослов'янська*” [21 т. 47, с. 613], а також „*церковщина*” [19 т. 41, с. 82], „*болгарщина*” [16 т. 40, с. 68–69], „*нова болгарщина*” [16 т. 40, с. 70] – по інший бік здебільшого позитивно конотовані назви: „*руськослов'янська мова*” [16 т. 40, с. 20], „*прегарна народна мова*” [т. 40, с. 68–69], „*широнародна мова*”, „*народна мова*” [16 т. 40, с. 70], „*українська людова мова*” [16 т. 40, с. 197]. Іван Франко протиставляє „*язик Костянтина й Мефодія ... язик святий, церковний, якого не можна змінити ані на йоту*”, зокрема мову Остромирового Євангелія, „*прегарній народній мові*” численних оригінальних і перекладних пам'яток: [16 т. 40, с. 68–69]. Мислитель зауважує на суспільній ієрархичності цих двох мов, де безсумнівна першість належала церковнослов'янській мові: „*Старе письменство в дотатарську добу було переважно неоригінальне і неіндивідуальне. Воно було придавлене тягарем церковщини. Тільки церковне слово мало тоді визнання; найкращим письменником визнавався той, який знав найбільше цитат із Святого Письма та з творів отців церкви, і умів ними доводити будь-яку річ, не додаючи нічого зі свого розуму*” [19 т. 41, с. 82]. Такі погляди були вмотивовані тодішньою ідеологічно-суспільною атмосферою.

У часові межі XIV–XVI ст. вкладається Литовсько-Руська доба, що тривала на тлі епохи Ренесансу, Реформації і Контрреформації з їхніми базовими ідеями секуляризації культури, літератури, мови. Іван Франко зазначає, що „*Протягом XV віку південноруський вплив у тій Литовській державі робиться переважним, приймаючи подекуди, особливо в язичі законів і публічних актів, закраску третього руського племені, білорусів*” [17 т. 41, с. 226].

Мислитель зауважує на двох основних суспільно-мовних тенденціях: вихід на суспільний кін народної руської (української) мови і другий – вплив церковнослов'янської мови (1390–1550 рр.), що зумовлений зовнішніми болгароцентричними реформами патріярха Тирновського Євтимія (1370–1393 рр.). Якщо руська (українська) мова набувала статусу державної у Русько-Литовському князівстві, то, за настановами Євтимія, церковнослов'янську мову слід було очистити від будь-якого вкраплення діалектів. Іван Франко підкреслює „*мертвість*” затії Євтимія [16 т. 40, с. 216].

Найбільша цінність цього історичного періоду полягає саме у створенні „*писемної південноруської мови, мови літературної і наукової, без порівняння ближчої до народної мови, ніж давня церковщина, а при цьому дуже вже відмінної від мови північної чи московської Руси...*” [23, с. 354]. Квінтесенцією Франкових соціолінгвістичних міркувань є

трактування цієї мови (приблизно від 1580 р. до кінця XVIII ст.) як своєрідного й органічного витвору „*тогочасних політичних і національних відносин*”, а також як засобу „*освіти та жвавого духовного розвитку протягом майже чотирьох століть*” [20 т. 41, с. 171–172]. Мислитель підкреслює, що „*різномірне духове життя наших предків у тих часах*”, втілене у „*південноруській мові*”, попередило „*новочасне відродження південноруської нації, розпочате Іваном Котляревським при кінці XVIII віку*” [17 т. 41, с. 226–227].

В епіцентрі мовно-суспільного життя другої половини XVII ст. опиняється Києво-Могилянська колегія, якій у мовному плані Іван Франко дає суворий присуд. „*Дивну мовну строкатість*” в учителів та учнів мислитель трактує як „*ослаблення того сильного національного почуття, яке почало було вироблятися в період перед 1648 роком. Одні, як Гізель, застосовували поряд з польською тільки церковну мову, інші пишуть лише по-польськи, ще інші, як Галятовський, застосовують поряд з польською тільки південноруську літературну мову, інші ж, як козацькі літописці, пишуть винятково цією останньою, або ж, як Єрлич, тільки по-польськи, або, як автор густинської хроніки, лише по-церковному. Ця строкатість, на велику шкоду для правильного розвитку літературної мови Руси, триває до кінця XVIII ст., коли одна частина українських письменників схильється до витвореної тим часом російської мови, а друга рішуче переходить на бік чистої народної української мови*” [23, с. 354–355].

Особистісний чинник у зовнішньому розвитку мови завжди мав першорядне значення і був рушієм суспільно-мовних взаємин, з огляду на що письменник із гіркотою зауважував: „*Нова інтелігенція, виплекана Київською академією, політично й соціально індиферентна, тягла до Московщини як до обіцяної землі, кар'єри і доходів. Тільки у деяких освіченіших одиниць між козацтвом держалися ідеї про давню козацьку волю та про боротьбу з бусурманами та ляхами*” [16 т. 40, с. 331]. Серед тих, що zostалися вірними батьківщині, Іван Франко називає дуже плідного Йоаникія Галятовського, який у своїх творах був „*найближчий своїм язиком до української мови*” [16 т. 40, с. 312]. Ще на одній аполітичній, антинародній персоналістичній рисі вихованців Київської академії наголошує Франко: Степан Яворський, Єпіфаній Славинецький та інші – це теологи, які посідають видатні становища в ієрархії і дбають переважно про інтереси цієї ієрархії. Натомість „*вся кривава трагедія Хмельниччини, Виговщини, Дорошенщини і Паліївщини для тієї літератури пройшла наче непоміченою*” [23, с. 358]. Подальший розвиток руської (української) мови у другій половині XVII ст. письменник тісно пов'язує із суспільними обставинами: „*...якби не різні нещасливі обставини*», зокрема колонізація України Московією, „*мова ця була б, без сумніву, ще задовго до 1798 року привела до перемоги чистої народної мови в українській літературі*” [23, с. 354].

Аналізуючи власноруч віднайдену драму „Про збурення пекла” та українські інтермедії до драми Якуба Гаватовича, вчений наголошує на стилістично-суспільній ієрархічності вживання народної мови: поважні партії писано латинською або польською мовою, гумористичні – українською... Мислитель робить висновок, „*що протягом XVII–XVIII в. зовсім нема того поступу*” руської (української) мови у всі сфери життя замість „*давньої книжкової*” [15 т. 33: 45]. Другу половину XVII ст. і аж до битви під Полтавою Іван Франко назвав „*кривавою і бурхливою епохою*” [23, с. 356], що в контексті мовно-літературному протривала аж до кінця XVIII ст. Найсумніша ознака нового часу для України, а радше безчасся московської неволі, полягала в тому, що „*руське слово*” опиняється поза друком [23, с. 360].

Інші твори заборонено московським патріярхом Йоакимом: „Требник” і „Службеник” Петра Могили, „Катехизм” і „Екзегезис” Сильвестра Косова, „Виклад

про церкву” Теодосія Софоновича, „Мир з богом” Інокентія Гізеля, „Меч духовний” і „Труби словес” Лазаря Барановича, „Ключ розуміння” і „Месію” Йоанікія Галятовського, „Огородок” Антонія Радивиловського і перший том „Четій-Міней” Дмитра Туптала. Це небачені для України варварські події, яких не знала вона за часів Литви та Польщі. Ще одна новація, крім „ступневої заборони української мови і правопису в усяких друках, ступневе відвертання інтелігенції від простого народу і московлення інтелігенції та облуплювання її отемнювання простого люду, який протягом сього століття від козацьких свобод доведено в значній мірі до кріпацького стану в його найогидливішій формі” [16 т. 40, с. 322], окопила на зукраїнізовану церковнослов’янську мову. Полемізуючи з Павлом Житецьким, Іван Франко зазначає: „Ми маємо це з XVII і з XVIII в. дуже цікаві свідчення про той український виговір церковнослов’янських текстів у тих молитовниках чи требниках, що були друковані латинськими буквами і з польським перекладом *en regard* – очевидно, для таких, що ані не розуміли церковниціни, ані не вміли читати кирилиці” [15 т. 33, с. 33–34]. Саме на „той український виговір” і була спрямована боротьба московитів, „се факт дуже важний, який мусив поперед усього звертати на себе увагу москалів” [15 т. 33, с. 33–34], факт, ліквідація якого значною мірою зливала зукраїнізовану церковнослов’янську мову з московською [16 т. 40, с. 332].

На тлі зовнішніх варварських заборон та мовного спотворення витворювалися парадокси: через свою рукописність література наблизилась до народу: „Хоч відсунена від друку (південноруська література – авт.), в XVIII ст. не тільки жила в рукописній традиції, але саме завдяки тому наблизилась до народу, стала власністю широкіх верств, перелиттям старого скарбу книжного добра служила потребам народу і приносила йому трохи нового бодай формою, якщо не змістом” [19 т. 41, с. 79].

Як галичанина і соборника України Івана Франка цікавила мова унійної літератури. Висловлюючи неоднозначну оцінку унії, він, проте, вважав, що ця історично-релігійна подія викликала не просто „багату літературу”, „але в високій мірі політичну” [16 т. 40, с. 230]. Мислитель зауважує на двох полярних тенденціях, зумовлених унією: збереження мовно-етнічної ідентичності і відступництво у бік престижної мови. Хоч вище унійне духівництво зазнало полонізації і „видавало багато польських книжок, навіть в обороні руських партикулярних інтересів, ... але не менше певні факти, що русини-уніяти не зробилися поляками, писали по-руськи, не любили поляків і польського панування, а належність до унії не перешкоджувала їм бути й вільнодумцями, і українськими патріотами” [15 т. 33, с. 42]. З другого боку, незаперечна наявність суспільного комплексу вищості / нижчості української, церковнослов’янської та польської мов: хоч не було в Польщі указів, які б забороняли українську мову, однак „ті, хто писав тою мовою, належали звичайно до найнижчих і найбільшійших верств людності, які не придавали своїм писанням ніякої ваги і не пхалися з ними до друку або списували їх для власного вжитку, а всі вищі класи, отже, ієрархія та василіяни, звичайно говорили і писали по-польськи (дехто, прим., Ігнат Кульчинський, що жив у Римі, також по-латині...), а тільки твори, призначені для широкої публіки, тобто для нижчого духовенства, писали по-церковному або мішаною церковноруською мовою” [16 т. 40, с. 323]. Разом із тим були василіяни на зразок Кишки, Стебельського, Кульчинського, Гурза, Коса, Бродовича та ін., які в українському патріотичному дусі писали про українські справи польською та латинською мовами [15 т. 33, с. 43]. Парадоксально, але факт, що в найбідніших гірських районах знаходяться священики, що „відчувають потребу створення літературної мови, близької до мови народної і які першими практично стають на цей шлях” [14 т. 27, с. 132]. Прикметно й те, що такі пориви відбуваються на загальному тлі зневаги інтелігенції, шляхти до простого народу [14 т. 27, с. 133]. Для унійних видань XVIII ст. притаманна ще

одна знакова риса: друкування руських церковних книжок латинськими буквами, з чого очевидно є „народно-південна руська вимова церковнослов'янського тексту” [14 т. 41, с. 254–255], а також констатація незрозумілості кириличної графіки для нижчого духовництва, що зазнало ополчення, та для людей інших слов'янських національностей.

Кінець XVIII ст. для Лівобережної України і 30-ті роки для Галичини (Червоної Русі) Франко назвав „*епохою народною*” і власне через те, що „*жива народна мова*” запанувала в літературі. На це були свої ідеологічні та суспільно-політичні причини: „*Приплив нових відносин, політичних і соціальних (таких як включення всіх частин Южної Русі в склад великих культурних держав з розвинутим мілітаризмом, грошовою господаркою і всевладною, нівелюючою бюрократією), і нових ідей (таких, як ідея народності, демократизму, рівноправності станів) витворив звільна нову епоху в історії южноруської літератури, епоху народну, що, почавшись з кінцем XVIII віку для України Лівобережної, а з 30-х років нашого віку для Червоної Русі, триває й досі... **Ся нова епоха характеризується поперед усього питанням живої народної мови в літературі...***” [18 т. 41, с. 45–46]. Ознаменувала цю епоху «Енеїда» Івана Котляревського – „*вдатна проба піднести людову українську мову до висоти літературного твору, що був гідний знайтися в похіднім куфлі Наполеона*” [17 т. 41, с. 259].

На межі XVIII та XIX ст.ст. Європу охоплює філософія романтизму. Це був новий тип ідеології та свідомості, визначальними в яких стали заперечення безнаціонального раціоналізму доби Просвітництва, ідеалізм у філософії зі звеличенням „*життя духу як основної сили керівництва світом*” (Гегель) і принцип історизму у пізнанні всіх сфер людського буття. Попри те, концептуальність романтизму полягала, як зазначив Франко, у „*принципі індивідуальності*”. З цього випливала потреба не тільки свободи людської особистості, але й самобутнього розвитку всіх народів. Саме це стало підставою для усвідомлення національної окремішності і реалізації її через мову. Виразно у цьому контексті розвивалися політичні події в Галичині, що після 1772 року опинилися у складі Австрійської імперії. У Відні 1774 р. засновано семінарію для богословів греко-католицького обряду, 1783 р. – духовну семінарію цього обряду у Львові, а в 1784 р. – там само університет, відновлено галицьку митрополію 1808 р. І навіть більше, із „*1787 р. за наказом цесаря для українських семінаристів заведено при університеті викладання українською мовою*” [14 т. 27, с. 133].

Іван Франко зауважує на подвійному підході до мови: „*Народна мова вважається за необхідний елемент освіти й популярної літератури, але водночас панує ще шляхетське упередження до цієї мови, як до простацького говору, повного помилок...*” [14 т. 27, с. 140]. Очевидно, що діяла дуже сильна традиція минулого з вищою престижною церковнослов'янською чи книжною українською мовою; сприяло цьому і підневільне входження України до складу імперії. Понад то, що тодішній галицький губернатор барон Гауер, звернувся до митрополита Левицького з листом, де висловлювався проти запровадження української мови в народних школах і натомість рекомендував учити народ по-польському, „*щоб не пробуджувати серед населення одного краю, а деколи навіть однієї і тої самої місцевості дух сепаратизму*” [14 т. 27, с. 141]. Ось вона – політична креативність мови, себто її здатність творити окрему самостійну державу і водночас страх імперських чиновників перед її духовною силою.

Особливе місце у соціолінгвістичній аналітиці Івана Франка посідають події 1848 року, які він означив як „*початок нової доби*” [17 т. 41, с. 288], а відтак 1849–1859 рр. як „*тісні роки*” [22 т. 47, с. 586] політичної реакції. За цей час, попри революційно-реакційні події, мовне обличчя Галичини щораз більше набувало національних українських (руських) ознак. Мовна полеміка зі сфери обґрунтування самостійності української мови передусім

від польської і всіх слов'янських переходила до сфери утвердження її суспільно-функційного статусу. Про це свідчить перший документ новоствореної „Руської ради” (1848 р.). Відповідно до цього прохання, царське рішення дозволяло запроваджувати українську (руську) мову до всіх народних шкіл тих громад, де переважали українці (русини) з тим застереженням, аби в громадах, де більшість поляків, збережено польську викладову мову. Проте, як аналізує Іван Франко, власне ці первістки національного і, зокрема, мовного відродження не витримали наступу реакції наприкінці 1848 року і набули московфільського спрямування. Московфільство стало проявом найбільшої внутрішньої трагедії людини і нації – **зневіри у власні сили**: „*Розчаровані у своїх розрахунках на підтримку центрального австрійського уряду, який передав адміністрацію Східної Галичини практично в руки польської шляхти, і зневірені у власних силах, провідні західноукраїнські діячі на чолі з частиною консервативного духовенства почали орієнтуватися культурно і політично на Росію, підкреслюючи при цьому постійно свою лояльність до Австрійської монархії*” [6, с. 1652]. Іван Франко назвав московфільство „*національним парадоксом*” та „*національним гібридизмом*”, що йшов рука в руку з ретроградністю та бездієвністю [21 т. 45, с. 413].

Московфільство – це передусім мовно-літературна течія, що стала основою для подальшого політичного руху. Містком до ідеалів панславізму в Галичині були церковнослов'янська мова та етимологічний принцип правопису. Іван Франко наголошує на тих поняттях, аналізуючи звіт міністрові освіти Австро-Угорщини Левові Туноу, який подав 27 квітня 1859 року інспектор гімназій Галичини Євсебій Черкавський. Цей звіт „*можна вважати генеральним оскарженням руської народності в Галичині перед довіреним органом центрального правительства*” [22 т. 47, с. 599]. Політичне підґрунтя звіту – стосунки між двома імперіями Австро-Угорщиною і Росією, поміж якими розіграно українську (руську) карту, запідозрену в русофільських настроях.

Післяреволюційні 50-ті роки мислитель назвав „*часом великої кризи східноєвропейського світу*” [17 т. 41, с. 292], зокрема, в Україні перша половина 50-их років „*була часом застою і страху перед усякою політичною думкою наслідком погрому Кирило-Методієвого братства*” [т. 41, с. 30]. Аналізуючи творчість галицьких літераторів того і наступних десятиліть, мислитель обов'язково зауважує на мові їхніх творів, що врешті-решт ставала світоглядом і політичною позицією кожного автора. Серед найвідоміших – Микола Устиянович, синусоїда творчої і політичної діяльності якого віддзеркалює революційно-реакційну добу, в якій легко загубитися слабкій людині і стати ще сильнішою – сильній: „*В його поезіях видно вагання між народною і так званою тоді книжною мовою, що запозичувала лексику і форми почасти з церковщини, почасти з великоруцини*” [18 т. 41, с. 293].

У забороненій в радянські часи статті „*Двоязичність і дволичність*”, яка вже своєю назвою визначає екзистенційну і креативну сутність мови, Іван Франко на прикладі життя і творчості Наумовича з'ясовує суспільно-психологічні засади мовного відступництва: „*...внутрішнє роздвоєння було також, можна сказати, трагедією нашого галицького московфільства. Люди, що могли б були зробитися позитивними діячами на рідній ниві, люди талановиті і працьовиті, перенявши нещасною манією міняти свою рідну мову на чужу, раптом робилися мов духово в часі спаралізовані, тратили живе чуття до живих потреб рідного народу і вимог сучасності, забивалися в мертву і навіть науково безплідну старовину...*” [24, с. 266]. Вони не усвідомлювали, що „*Одиноким якорем рятунку [...], обік основної освіти, могла бути гаряча і непохитна любов до рідної мови і до рідного народу. Вона давала б ... хиткому човну той доконче потрібний баласт, без якого нема рівного і певного курсу*” [24, с. 266].

На поч. 60-их років у Галичині зароджується спочатку культурницький, а згодом політичний рух народовців, що, на протипагу зневіреній і змосковщеній старшій інтелігенції, міцно стоїть на національному ґрунті, пропагує єдність із підросійськими українцями і обстоює живу народну мову в літературі та школі. Ця фаза, як каже Іван Франко, „безповоротно рішила побіду народної мови над старим галицьким макаронізмом” [24, с. 255]. Визначальну роль у цьому відіграли письменники з Великої України.

Парадоксально, але наступна хвиля мовно-національного відродження в Україні розпочинається після указу 1863 р. про заборону української мови, що виявилось у діяльності в Києві петербурзького імператорського Географічного товариства. Саме тоді, як українська молодь почала навчатися у недільних школах і видавати масово українські книжки, піднявся новий лемент, який укотре засвідчив справжню силу народної мови – силу окремішнього і незалежного існування нації: „У жидівських, польських і московських газетах посилались доноси на українців, що вони таки лагодяться до бунту, хочуть відірвати Україну від Росії і кинутися при тій нагоді на жидів та на поляків” [24, с. 127]. Проте основна перешкода в розвитку української мови крилася в колонізованому мисленні (як наслідку соціального тиску) самих підросійських українців. Франко умів бачити це мислення, як на рентгені. Це був світогляд поневолених людей. Саме такий, поневолений розум у другій половині XIX ст. породив в Україні теорію „мови і літератури для хатнього вжитку”: [21 т. 45, с. 425].

На кінець XIX ст. припадає апогей мовно-суспільної дискусії про характер української літературної мови. Триває ця дискусія у 1892–93 рр. на сторінках львівських журналів „Правда” і „Зоря”. Франків голос у цій дискусії – це орієнтація на східноукраїнську основу як більшою мірою діалектно однорідну, ніж західна. Через те у своїх статтях та рецензіях на твори східних письменників, він завжди відзначав довершеність і чистоту цієї мови. Головним аргументом для Франка була мовна єдність галичан і східних українців [13, с. 16]. Вивільнена мова і навернена національна свідомість як абсолютно детерміновані речі на кінець XIX ст. дали рясні плоди. І це всупереч указові 1876 року, лід якого „проламала гарна книжечка Чикаленка „Про чорний пар», для якої видання по-українськи треба було великих заходів і спеціального, так сказати, привілею міністерства рільництва.” [24: 159].

Як засвідчив аналіз, Іван Франко трактував історію мови у комплексній системній взаємодії мови і суспільства, мови та історії, мови та ідеології, мови та свідомості, мови як системи її функцій. Такий синтез уможливило виокремити Франкову діяхронну соціолінгвістичну концепцію. Наскрізна присутність зовнішніх мотиваційних чинників у розвитку мови – від суспільно-політичних до освітньо-культурницьких та ідейно-світоглядових – запевняє в такому новаторському підході, що сформульований мислителем ще на межі XIX–XX ст.

Про фрагментарну залежність історії мови від суспільно-ідеологічних процесів ідеться у деяких працях Михайла Драгоманова. Як фаховий історик Середньовіччя, вчений зосереджує увагу на впливі ідей Реформації на емансипацію народних мов і, зокрема, української мови, зауважуючи, що XVI–XVII ст.ст. для тодішньої Європи й України були століттями перекладу Святих книг народними мовами [3, с. 18, 20–21, 513–514]. Квінтесенцією визволення народних мов від тиску латини та церковнослов'янської мови можна вважати його характерну сентенцію: „Отак-то вільний церковний рух проти Римської Церкви з думкою *всесвітньою послужив до освячування всяких мов і національностей*” [3, с. 511]. Відтак учений констатує позамовну причину звуження статусу української мови: „Так наша народна мова й не визволилась з-під

церковнослов'янської чи староболгарської через те, що наша країна не пристала рішуче до всеєвропейського руху протестантського" [3, с. 513]. Вплив Берестейської унії на мовний розвиток учений, всупереч історичним фактам, розглядає винятково у контексті подальшої колонізації [3, с. 21].

Заглиблюючись в аналіз взаємин між церковно-релігійним життям і мовою в часи Середньовіччя та ранньомодерного часу, Михайло Драгоманов визначає регресивну роль Церкви у розвитку української мови. Вона полягала не тільки у постійних ваганнях духовної еліти щодо можливостей перекладати релігійну літературу українською мовою, як це було, наприклад з Євангелієм учительним 1560 року, але й у „зневазі” до своєї, рідної мови. Такий стан суспільної та мовно-етнічної свідомості заклав основи для подальшої денационалізації чи до „обрусенія” і став „коренем всяких денационалізацій нашого народу” [3, с. 513]. Згодом цей погляд Михайла Драгоманова розгортатиме у своїх мовознавчих працях Степан Смаль-Стоцький, чітко визначаючи релігійно-політичний чинник у розвитку мови: „...не треба забувати, який великий негативний вплив мала у нас Церква і її мова, яка хоч слов'янська, все-таки була чужа і не допускала, щоб місцево забарвлені інші слов'янські індивідуальності виринали на верхи. Церква і її мова не давала народній мові можливості сконсолідуватися в свою рідну народну писемну мову, яка об'єднувала б в собі всі говори і наріччя. Таким чином Церква і її мова довгий час закривали дійсний стан речей у нас на Русі” [10, с. 91].

Відтак Михайло Драгоманов зупиняється на „державних обставинах в Європі”, що спричинилися до поборювання мов у централізованих державах Англії та Франції: „Так склалися нові „обрусенія”, світські” [3, с. 513]. Отож Драгоманівський соціолінгвістичний погляд у діахронії зводиться до визначення двох регресивних явищ: „обрусенія” релігійного та світського. Під терміном „обрусенія” вчений не має на увазі якоїсь національності, а „вселюдський прояв певного державного порядку” [3, с. 550, 533], що полягає у знищенні національних прав, зокрема мовних, через централізований адміністративно-державний тиск. Учений простежує формування цього державного укладу на прикладі нещадної мовної боротьби Англії з трьома кельтськими націями: валлійцями, шотландцями та ірландцями, аби зробити їх „англійськими життям, законами, мовою” [3, с. 519], а також Франції як зразка мовної абсолютизації. Іронізуючи, вчений висловлюється про ймовірність європейської премії „на конкурсі брутальності” у ставленні до так званих недержавних мов [3, с. 534].

Особливістю соціолінгвістичного підходу мислителя до складних українсько-російських взаємин є констатація недостатнього рівня національного самоусвідомлення, себто мовно-етнічної свідомості самих українців і їхнього відступництва. Показовим щодо цього є приклад митрополита Самуїла Миславського (1783–1796 рр.), який першим вдався до зросійщення Могиллянської академії. Характерна і згубна також „зовсім не національна мотивація” запроваджувати українську мову у школах навіть у XIX ст., „а чисто демократична й утилітарна: потреба подати простому народові освіту в найприсутнішій для нього формі...” [3, с. 538], що сповна перегукується з мотивацією запровадження так званої *прості мови* наприкінці XVI ст. Науковець слушно апелює до українських учених та письменників, що навіть у XIX ст., маніфестуючи своє українофільство, пишуть твори російською мовою, на противагу, наприклад, до поляків, де „відрубність національна” охоплює всі без винятку суспільні прошарки – від ученого в кабінетах до польського мужика [3, с. 538–539].

На 20–30-ті роки XX ст. припадає спалах цілої плеяди істориків української мови (Іларіон Свенціцький, Леонід Булаховський, Агатангел Кримський, Степан Смаль-Стоцький, Петро Бузук, Євген Тимченко, Іван Огієнко), що добре усвідомлювали

аксіоматичну істину: студії мови без заглиблення в її історію – це аналіз наслідків без причини. Проте проблеми історії мови в контексті діяхронної соціолінгвістики найбільшою мірою трактував Іван Огієнко. Його схема історії української мови вкладає в історичні відрізки Княжої доби IX–XIV ст.ст., Литовської доби XIV–XVI ст.ст., Польської доби 1569–1654 рр., Московської доби 1654–1798 рр. та доби Відродження (від Івана Котляревського) з наскрізним акцентом на залежності від суспільно-політичних обставин [9]. Найбільше занурення історії мови у діяхронну соціолінгвістику спостерігаємо у праці про українську літературну мову XVI ст., зокрема про Крехівський Апостол. Аналізуючи політично-шлюбну унію Литви і Польщі, себто Ягелла і Ядвіги, вчений наголошує, що „це все сильно відбивалося на творенні української літературної мови” [9, с. 119]. Постання перекладів Святого Письма *простою мовою* вчений трактує як наслідок західноєвропейської Реформації, а також ті самі реформаторські ідеї рішуче змінили погляд суспільства на *просту руську мову* [9, с. 19, 47–59, 129–131].

Соціолінгвістичні посилки містить „Курс історії українського язика” (1927 р.) Євгена Тимченка, де мовознавець зазначає, що від часу прилучення України до Московської держави „починається боротьба за існування двох національних язиків, двох культур, двох укладів життя” [11, с. 7]. Учений вважає, що „національний язик” є виразником „державно-національних (культурно-політичних) форм життя українського народу” і наголошує, що 500-літній диференційний процес серед східнослов’янських народів унеможливує як їхню мовну інтеграцію, так і гвалтовне знищення [11, с. 7–8].

Отже, вивчення історії української (руської) мови у діяхронному соціолінгвістичному аспекті на матеріалі дискурсу від XIX ст. до першої чверті XX ст. вможливує ствердити напрацювання її основних теоретичних засад. Серед них: а) взаємозалежність між мовою та суспільством, за якої не лише „доля мови – це доля народу” (І. Могильницький), але й роль мови є першорядною і визначальною у створенні самостійної нації та держави: мова очолює і провадить державотворчі процеси і стає духом та матерією епохи; б) кореляція питомих мовних та позамовних параметрів у динаміці під впливом суспільно-політичних та ідейно-філософських вимірів часу і як вислід – виникнення мовно-суспільних парадоксів, за яких суспільний тиск призводив до неспинного поступу мови; в) констатація колоніального статусу української (руської) мови як наслідку бездержавного існування української нації; г) відступництво, непослідовність і роздвоєння мовної та мовно-етнічної (національної) свідомості провідної духовної та політичної еліти з традиційним поширенням панславистської ідеології та москвофільства, що вилилися у явище «національного гібридизму» (І. Франко); г) прикладний характер діяхронних соціолінгвістичних проблем і їхнє вирішення (освітній та видавничий чинники).

1. Алексеев А. А. Почему в Древней Руси не было диглосси // Литературный язык Древней Руси / А. А. Алексеев. – Ленинград, 1986. – С. 3–11.
2. Головацкий Яковъ. Розправа о язъци южнорускомъ и его наричяхъ / Яковъ Головацкий. – Львовъ, 1849. – 56 с.
3. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу / М. Драгоманов // Вибране. – Київ, 1991. – С. 461–558.
3. Могильницький Іван. Відомість о Рускомъ Язъци. Підготовка до друку, вступна стаття і примітки Василя Грещука / Іван Могильницький. – Івано-Франківськ, 2003. – 57 с.
4. Мозер Михаель. Два «руські» (українські) букварі з під австрійської Галичини; за заг. ред. Сергія Вакулєнка / Михаель Мозер. – Харків, 2008. – С. 389–419.

5. *Мозер Міхаель*. Університетський діалог. Український П'ємонт? Дещо про значення Галичини для формування, розбудови й збереження української мови. – № 14. / Міхаель Мозер. – Львівський національний університет, 2011. – 157 с.
 6. *Москвофільство* // Енциклопедія українознавства: У 10-х т. – Львів, 1996. – Т. 5. – 2000 с.
 7. *Німчук В. В.* Початки літературних мов Київської Русі / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1982. – № 2. – С. 21–31.
 8. *Русанівський В. М.* Історія української літературної мови. Підручник / В. М. Русанівський. – Київ, 2001. – 392 с.
 9. *Огієнко Іван*. Історія української літературної мови / Іван Огієнко. – Київ, 1995. – 293 с.
 10. *Смаль-Стоцький Степан*. Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення / Степан Смаль-Стоцький // Історія української мови. Хрестоматія / Упорядн. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. – Київ, 1996. – С. 48–119.
 11. *Тимченко Євген*. Курс історії українського язика. Вступ і фонетика / Євген Тимченко. – Київ, 1927. – 170 с.
 12. *Ткаченко Орест*. Українська мова і мовне життя світу / Орест Ткаченко. – К., 2004. – 272 с.
 13. *Франко І.* Наше літературне життя в 1892 р. / І. Франко // Зоря. – Львів. – 1893. – № 1.
 14. *Франко Іван*. Нариси з історії української літератури в Галичині / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. – Київ, 1980. – Т. 27. – С. 130–148.
 15. *Франко Іван*. П. Житецкий. «Энеида» И. П. Котляревского и древнейший список ее / Там само. – Київ, 1982. – Т. 33. – С. 30–50.
 16. *Франко Іван*. Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського / Там само. – Київ, 1983. – Т. 40. – С. 7–370.
 17. *Франко Іван*. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / Там само. – Київ, 1984. – Т. 41. – С. 194–470.
 18. *Франко Іван*. [План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви] / Там само. – Київ, 1984. – Т. 41. – С. 24–65.
 19. *Франко Іван*. Українсько-руська (малоруська) література / Там само. – Київ, 1984. – Т. 41. – С. 74–100.
 20. *Франко Іван* – Франко Іван. Українці / Там само. – Київ, 1984. – Т. 41. – С. 162–193.
 21. *Франко Іван*. «Деї» й «ідеали» галицької москвофільської молодіжі / Там само. – Київ, 1986. – Т. 45. – С. 410–422.
 22. *Франко Іван*. Азбучна війна в Галичині 1859 р. / Там само. – Київ, 1986. – Т. 47. – С. 549–650.
 23. *Франко Іван*. Характеристика руської літератури XIV–XVIII ст. // Європейське відродження та українська література XIV–XVIII ст. / Іван Франко. – Київ, 1993. – С. 342–372.
 24. *Франко Іван*. Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібр. тв. у 50 т. ; упоряд. З. Т. Франко, М. Г. Василенко / Іван Франко. – Львів, 2001. – 434 с.
- ССТМ* – Словарь социолингвистических терминов / Отв. ред. В. Ю. Михальченко. – Москва, 2006. – 312 с.

Стаття надійшла до редколегії 28. 04. 2017
доопрацьована 23. 05. 2017
прийнята до друку 15. 08. 2017

HISTORY OF UKRAINIAN LANGUAGE IN THE DIACHRONIC SOCIOLINGUISTIC ASPECT (AS BASED ON THE SCIENTIFIC DISCOURSE OF THE 19TH C. – THE 1ST QUARTER OF THE 20TH C.)

Iryna Farion

*National University „Lviv Polytechnic”
Department of Ukrainian language
st. Karpinski 2/4, 79000 Lviv, Ukraine
phone. 0 322 2582675*

In the article for the first time it is analyzed scientific researches on the history of the Ukrainian (Rus') language (of the 19th c. – the 1st quarter of the 20th c.) in the context of diachronic sociolinguistics. It is revealed that among the leading authors who raised the abovementioned question were Ivan Mohylnytskyi, Yakiv Holovatskyi, Ivan Franko, Mykhaylo Drahomanov, Ivan Ohiyenko etc. It is presented and formulated the main theoretical bases of the history of the Ukrainian language in the diachronic sociolinguistic aspect, that lie in the leading and determinative role of the language in the time of nonstate existence of the Ukrainian nation. Among the main problems there is the controversial language and language-ethical (national) consciousness of the leading historical elite and functioning of the Ukrainian language in the multilingual sociopolitical environment. The core of the research is sociolinguistic thinking of Ivan Franko in the context of diachronic sociolinguistics. The thinker interpreted the history of language in the complex systemic interaction of language and society, language and history, language and ideology, language and consciousness, language as a system of its functions. This synthesis allowed separating Franko's diachronic sociolinguistic conception. Other researchers used linguistic and social interaction and concluded on the first-priority role of language in the nation and state forming, formalized emergence of linguistic and social paradoxes, with which the pressure on language induced positive changes in linguistic conscience, expansion, not narrowing of its functions. At the same time, among the main problems of the linguistic and social development of Ukrainians in the time without state the following are stressed: divergence from their language, inconsistency and double linguistic and ethnical (national) consciousness. Most researchers, besides analyzing diachronic linguistic and social development, stressed on the applied character of sociolinguistic problems, and namely educational and publishing factors.

Key words: history of the Ukrainian (Rus') language, diachronic sociolinguistics, language and language-ethical (national) consciousness